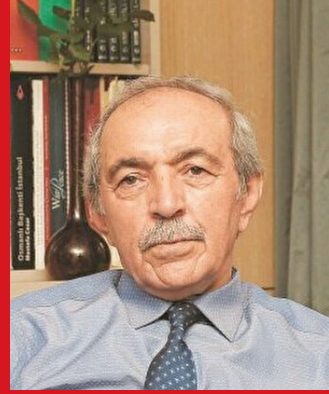

Seyit Ali Kahraman*

Evliyâ Çelebi'de Türkler ve Türk Dili

Evliyâ Çelebi (1611-1685) Kimdir? Türk ve dünya tarihinin en büyük seyahat yazarı olan Evliyâ Çelebi, İstanbul'da 25 Mart 1611 tarihinde dünyaya gelmiştir. Ailesi aslen Kütahyalıdır. Büyük dedesi, Fatih Sultan Mehmed'in bayraktarlarından olup İstanbul'un fethine katılmış olan Yavuz Er Bey'dir. Babası ise Saray-ı Âmire'nin kuyumcubası Derviş Mehmed Zillî Efendi'dir. Annesi Abaza cariyedir. Yazdığına göre soyu Türklerin büyük mutasavvıfı Hoca Ahmed Yesevî'ye ulaşır. Unkapanı'nda Sağrıcılar Mahallesi'nde dededen kalma evde doğmuştur. Çocukluğu İstanbul'da geçmiştir.

İstanbul'da yaşaması ve özellikle babasının Saray'da nüfuzlu kişilerden olması onun en iyi hocalardan eğitim almasını sağlamıştır. Devrin ileri gelen hocalarının çoğu da babasının yakın dostudur. Böylece 7 yaşında iken İs-

tanbul/Fatih'te bulunan Sadızzade Darülkurra'sında okuyarak hafız olmuştur. Fatih'te Fil Yokuşu'nda bulunan Şeyhülislâm Hamid Efendi Medresesindeki eğitimine 7 yıl devam edip Müderris Ahfeş Efendi'den ders görmüştür. Musiki bilginlerinden ders görüp iyi bir musikişinas olarak yetişmiştir. Gününün geçerli yabancı dilleri olan Arapça ve Farsçayı öğrendiği gibi biraz da Rumca ve Latince de öğrenmiştir. Seyahate başladıktan sonra gittiği, gördüğü yerlerde bir gezgine gerekli olacak kadar her dilden biraz öğrenmiştir.

Saray'a ilk girdiğinde Sultan IV. Murad ile dostluk kurmuştur. Bundan sonra vezirlerin ve paşaların yanında, onların dostu, arkadaşı ve memuru olarak seyahate devam etmiştir. Bunlar içinde çok yakın olduğu kişi, Melek Ahmed Paşa'dır. Defterdarzâde Mehmed Paşa, Murtaza Paşa ve Sadrazam Fa-

■ *Dr., Tarihçi-Yazar

zıl Ahmed Paşa, hizmetinde bulunduğu devlet adamlarından bazılarıdır. Yânında bulunduğu bu değerli adamlarla yakın dostluk kurmuş, onlara yol arkadaşlığı olmuş, yeri geldiğinde akıl hocalığı yapmış, bilgi toplayıp vermiş, gerektiğinde uyarmıştır. Bu devlet adamlarıyla yaptığı seyahatleri, katıldığı savaşları, gezip gördüğü ilginç yerleri, olayları, dostları, düşmanları, insanların garip davranışlarını çekinmeden açık bir dille ve tatlı ifadelerle anlatmıştır.

Evliyâ Çelebi, XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasını köy köy, kasaba kasaba, şehir şehir; dağ, bayır, yayla ova demeden her yerini gezip dolaşmıştır. Bu çerçevede tüm Anadolu, Kırım, Kafkaslar, Irak, Suriye, Filistin, Arabistan Yarımadası, Mısır Yunanistan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Makedonya, Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve Moldova'yı gezmiştir. Bununla da yetinmemiş kâh arabulucu olarak kâh elçilik mensubu olarak kâh meraktan dolayı Osmanlı'nın komşuları olan pek çok memleketi gezip dolaşmıştır. Bu arada Rusya ülkelerini, Çek, Slovakya, Slovenya, Polonya, Almanya, Avusturya, Danimarka ile İtalya'nın bazı yerlerini gezip görme fırsatını bulmuştur. Doğuda İran, Azerbaycan ve Dağıstan gibi Müslüman ülkelerini de gezmiştir.

Ömrünün sonlarına doğru kutsal toprakları görüp hac ibadetini yerine getirmek için Medine ve Mekke'ye gitmiş, oradan dönüşte Mısır'a yerleşmiştir. Vefat ettiği yer ve tarih bugün hâlen kesin olarak bilinmemektedir. Büyük ihtimalle Mısır'da 1685 tarihinden sonra vefat etmiştir. Büyük eseri Seyahatnâme'nin son, yani onuncu cildinin sonlarında, yalnızlık köşesine çekildiğini ve dünyada fazla dostunun kalmadığını yazar.

Tamamı on cilt olan Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin birinci cildi sadece İs-

tanbul'u, yani Osmanlı Devleti'nin başkentini ve dolayısıyla devletin teşkilât ve tarihini anlatır. İkinci cildi ile seyahat macerasına başlar. İlk seyahati İstanbul'dan Bursa şehridir. "Seyahat yâ Resulallah" dediğinden sonra 51 yıl boyunca gezip dolaşır. On ciltlik devasa eserinde doğuda, batıda, güneyde, kuzeyde, yedi iklim, on sekiz padişahlık yerlerde, nereye gittiye uzun uzun anlatır. Birinci cildinde İstanbul'u anlattığı gibi onuncu cildinde de devletin İstanbul'dan sonraki en önemli merkezi ve eski bir imparatorluk başkenti olan Kahire ve Mısır, dolayısıyla Afrika'yı da bizlere tanıtır. 7 iklim, 18 padişahlık yerde 51 yıl devam eden seyahati boyunca yaklaşık 25 milyon km kare yer gezmiş ve 147 farklı dil konuşan topluluk görmüştür.

Seyahat ettiği bu coğrafyada günümüzde tam bağımsız ve özerk olarak 40'tan fazla devlet bulunmaktadır. İstanbul'a son gelişi 1670 yılıdır. 6 ay kaldığı İstanbul'da sıkılmış ve rüyasında babasının işaretiyle gezisinin gerçek gayesi olan Mekke ve Medine'ye giderek hac görevini yerine getirmek üzere 1671 yılında yakın dostu Şair Sâilî Çelebi ile İstanbul'dan ayrılmıştır. Oradan Mısır'a geçmiştir. Mısır'ın bütün şehirlerini gezdikten sonra Nil'in kaynağı olan Kamer Dağı'na kadar seyahat etmiş ve tabiat şartları dolayısıyla devam edemeyip Habeşistan ve Somali üzerinden Mısır'a (Kahire'ye) geri dönmüştür. Burada o muhteşem eserini düzene koymuş, gezi sırasına göre yazmıştır. 10. cildin sonlarında kayıtlı son tarih 1683'tür. Hangi tarihte ve nerede öldüğü kesin olarak tespit edilemeyen yazarın yalnızlık köşesine çekildiği Mısır'da 1685 tarihinden sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

Evliya Çelebi hiç formel devlet görevi almamıştır. Ancak yine devlet adam-

ları yanında görevler alarak müezzinlik, gümrük memurluğu, elçilik, arabuluculuk, sürsat zahiresi toplamak, vergi toplamak, ulaklık, vakıf yöneticiliği ve Kâbe örtüsü nazırlığı görevlerini icra etmiştir.

Bunların dışında elçilik (İran ve Hırvatistan) yapmış, Girit seferi öncesi sürsat zahiresi toplamak için Mora'da gezmiştir. Ulaklık (birkaç defa), vakıf mütevelliliği (Dedesi Yavuz Er Beğ'in İstanbul Unkapanı'ndaki caminin ve Şam'da Nureddin Şehid Vakfının mütevelliliğini) yapmış ve en son olarak da Mısır'da altın işlemeli olarak dokunan Kâbe örtüsü nazırlığında bulunmuştur.

Evliya Çelebi, kendi ifadesiyle seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî âdemdir (dünya gezgini ve insanların dostudur). Her zaman insanlara yardımcı olan, onların dostu, arkadaşı ve sırdaşıdır. Çok önemli özelliklerinden biri de musahib olmasıdır. Sadrazamlarla, zamanın en ünlü paşalarıyla, bilginlerle, İstanbul erenleriyle, sanat ve marifet erbabıyla, dervişlerle dostluk ve arkadaşlıklar kurmuştur. Çevresi ve dostluk yelpazesi oldukça geniştir. En yakın arkadaşları meczup dervişlerdir. İyi bir Müslüman ve dindar bir insandır. Ancak mutaassıp değildir.

Evliya Çelebi hiç evlenmemiştir. Hayatı boyunca hiç sakal bırakmamıştır. Kendisinin devamlı tıraşlı olduğunu yazmıştır.

Evliya Çelebi, gezdiği yerlerde, özellikle yabancı devletlerde çok itibar görmüştür. Gittiği yerlerin imparator, kral, sultan, padişah ve yöneticileriyle de görüşüp sohbet etmiştir. Viyana'da Avusturya imparatoru, Dağıstan seyahati sırasında Dağıstan padişahıyla ve Sudan'da Funcistan'da Func Sultanı ile görüşmüştür. Kalmuk ülkesini ziyaret ettiğinde de oranın kralı Tayısı Şah ile görüşmesi de ilginçtir. Kırım'da Kırım

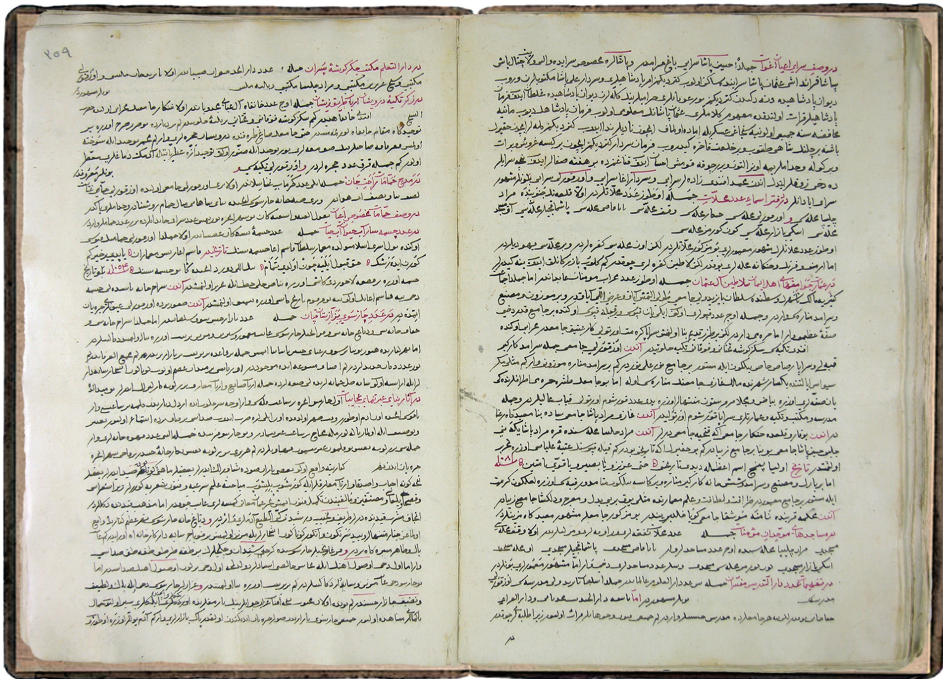
hanlarıyla birkaç defa görüşüp yanlarında uzun zaman geçirmiş, hatta Kırım Hanı Mehmed Giray Han ile seferlere bile katılmıştır (Kahraman 2012).

Evliyâ Çelebi ve Türkler

Evliyâ Çelebi, eserinde kendisini soyu Türklerin büyük velisi Hoca Ahmed Yesevî'ye ulaşan bir Türk olarak tanımlamaktadır. Babası tarafından Germiyanogulları'na bağlamaktadır. Yine baba tarafından, "Babamız Dergâh-ı âlî Kuyumcubaşısı, yani Derviş Mehmed Zillî ibn Kara Ahmed ibn Kara Mustafa ibn Yavuz Er ibn Ece Yakub ibn Germiyanzâde Yakub, tâ Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî" (2010b: 293) diye yazıp Hoca Ahmed Yesevî'ye ulaştırmaktadır. Ancak Germiyanogulları'nın Hoca Ahmed Yesevî ile bağlantısını belirtmemektedir. Yesevî bağlantısını ise seyahat ettiği yerlerde kendisini ilk defa görenler tarafından da söylendiğini belirtmektedir. Annesi Abaza bir cariyeye olan yazarımız Türk dünyasına ve Türk diline nasıl bakmaktadır?

Evliyâ Çelebi'nin, Türk dünyası ve Türk dili hakkında verdiği bilgiler çok değerlidir. Bu bilgilerin bir kısmı kendi zamanında bulunan ve bilinen eserlerden derlendiği gibi gezip dolaştığı ve dostluk kurduğu insanlar tarafından anlatılan efsane ve rivayetlere de dayandırmaktadır. Hiçbir kaynakta bulamayacağımız birtakım bilgilere Seyahatnâme'de rastlamaktayız.

Türk dünyası için, özellikle Anadolu'nun fethiyle başlayan Batı Türkleri için, çok önemli olan Ahlat'tan ilk söz edenlerden biridir. Şu ana kadar öğrendiğim kadarıyla Ahlat'ı bu derecede geniş ve önemli olarak anlatan Evliyâ Çelebi'dir. Ahlat'ı Anadolu'ya giriş kapısı olarak göstermekte ve orada bulunan mezar taşları hakkında geniş bilgi vermektedir. Son yüzyılda Prof. Dr. Beyhan Kahraman'ın Ahlat Mezar Taşları ile

ilgili önemli bir çalışmasını da burada anmak gerekir.

Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu'da kurulan bütün beyliklerin atalarının toplanma merkezi olarak Ahlat'ı görmekteyiz. Bütün beyliklerin ilk kurucuları veya onların babalarının mezarları Ahlat'ta bulunmaktadırlar. Evliyâ Çelebi mezar taşlarından bazılarını okumuş ve eserine bu okuduğu mezar taşlarına ait bilgileri yazmıştır. Ahlat'a ait bilgileri kısaca vermeye çalışalım.

–Eski Ahlat Dili:

Çağatay diline ve Moğol diline yakın gayr-i mükerrer bir lehçedir.

“İşven, gitmişven, gürumıza varmışmız, bizim Kay gibidir, boğaz eyitdi, düke-li geleserlerdir, meni suncamışdır, şâd bay kişidir, ayıttıdım şol kişi menfadındır, savular sayladım, yani ağlaya kaldım, barımız uruş kişisimiz, yani hepimiz cenk adamıyız.” diye, bu gibi nice kere yüz bin kelimeler ve ibareler yazılmıştır. Bir camiin duvarında camiin kendi ev-

kafnâmesini yazmış. 1.500 dükkân, bin adet tarla, 100 adet değirmen ve beş lek (yüz bin) altın sikke vakfetmiş. Ve “Her kim bu evkafını harâb etken bolursa Hâmân, Kârûn, Mervan, Firavun ve Yezid'in laneti öresine ve töresine ve özüne olsun.” diye yazmış.

Mezarlığı bir günde güçlkle geçilir. Bütün nurlu mezarlarının kubbelerinin kapılarının üzerinde veya mezar taşlarının üzerinde yahut mermer sandukaları üzerinde bütün ölülerin isimleri celf hat ile mermerlere yazılmıştır.

–Harap Ahlat Şehrindeki Osmanoğlu Sultanlarının Atalarını Ziyaret Yerleri:

Koba Alp Bay ziyareti, Ertuğrul Bay'ın dedesidir. Ertuğrul'un babası Süleyman Şah'tır ki Konya'ya Sultan Alâeddin'e giderken Caber Kalesi dibinde Fırat Nehri'nde boğulmuştur, orada gömülmüştür. Sonra Ertuğrul doğrulup Konya'da Sultan Alâeddin'e varıp boy beyi oldu. Bu Ertuğrul İznik yakınında Söğüt şehrinde yatmaktadır. Ama bu Ertuğrul'un Koba Alp Bay adlı dedesi ki

bu Ahlat'ta medfundur, gayet şanı büyük, cesur ve namlı bir yiğitmiş.

Bu sultanın yanında **Hasan Bayındır Han** yatmaktadır. Bunlar Koba Alp Bay'ın kardeşleridir ki Alp Bay'dan sonra Mâhân padişahının izniyle Ahlat şehrine han olmuştur. Şehir içinde çok yapı kalıntıları tarihleriyle birlikte kalmıştır.

Dânişmendoğulları'ndan olan ziyaret-gâh mevtalar bunlar gibi yüksek kubeli serin türbelerde yatmazlar, hepsi yer altlarında mermerden sandukalar içinde yatarlar.

Dânişmendoğulları Ziyaret Yerleri: Dânişmendoğulları bu Ahlat'a, Sivas'a ve Rum'un bazı yerine sahip olmuşlardı. Ve halk arasında bunlara melik derlerdi. Hepsi yedi neferdir ki Ahlat'ta medfun olanların isimleri böyledir: Evvelâ Melik Gündüz, Melik Kible, Melik Safâ, Melik Makdes, Melik Umran ama ataları Sivas yakınında Niksar Şehri'nde yatar.

Çobanoğulları Ziyaret Yerleri: Bunlar Azerbaycan ülkesine ve Ahlat'a sahip olmuşlardı. Hepsi 12 nefer kimselerdir. Bunlara halk arasında Emir derler. Hepsi hayrat ve hasenat sahipleridir ki Aras Nehri üzerindeki Altın Halkalı Köprü ve yine Aras Nehri üzerindeki Pasin Sahrası'nda Hasankalesi yakınında Çoban Köprüsü bunların yapısıdır. Asılları yine Mâhân diyarından Tatar kavmidir. Burada yatanlar:

Evvelâ Emir Ziyad, Emir Yavı, Emir Kurduman, Emir Abdibar, Emir Kaytak, Emir Sârbân ve Emir Şan...

Karakoyunlu Sultanları Ziyareti: Bunlar Irak ülkesine ve Azerbaycan'a ve Ahlat şehrine mutasarrıf oldular. Hepsi on nefer adamlardır. Bunlara Yusufoğulları derler. Osmanoğlu'na akraba olduklarından hanları Kara Yusuf nirsuz Timur korkusundan Bursa'da Yıl-

dırım Han'a sığındı. Timur, Yıldırım Han üzerine varıp Yıldırım Han'ı bozguna uğrattı. Kara Yusuf, Mısır'a, Mısır'dan Mekke'ye ve yine Ahlat'a geldi.

Arap ve Acem'de Ahlat iskeletleri meşhurdur. Diğer melikler de serin yerlerde yatarlar ama nicesinin sakalları dökülmüştür. Ama Osmancık dedeleri taptaze dururlar. Allah hepsine rahmet eylesin.

Akçakoyunlu Ziyaret Yeri: Bunlar da Tatar kavmi iken Hişam bin Abdülmelik mektubuyla İslam kabul etmişlerdir. Sonunda İslam kabul etmeyen Hulâgu Tatarı derdinden Mâverâünnehir'de Mâhân diyarını terk edip Osmanoğulları ataları ile, Dânişmendoğulları ve Çobanoğulları ile Azerbaycan diyarında vatan edinip Ahlat şehrine, Erzurum'a, Diyarbakır, Irak ve Fars'a da sahip oldular. Hepsi 9 neferdir. Bunlara beğ (bey) derler ve bay ve şah da derler. Sultan Uzun Hasan Şah Bayındır bunlardandır. Bunlar Osmanoğulları'na da yakın akrabalarıdır.

Bu yukarıda yazılan sultanların tamamı ve Osmanoğulları da tamamen Tatar'dırlar. Onun için Tatar hanlar Osmanoğlu'nun akrabalarıdır. Cenâb ı Bârî bu yeryüzünü ilk başta Tatar ile imar eylemiştir. Hatta Tuhfe, "Bizzat Hazret i Âdem Tatar-sıfat idi." diye yazmış (2010a: 194-199).

Evliyâ Çelebi, her gittiği yerde mutlaka orada yaşayan insanlarla ilgili (ırkı özelliklerini de göz önüne alarak) bilgi vermektedir. Orada hangi boyların veya kavimlerin yaşadığını yazmaktadır. Örf, âdet ve geleneklerinden de mümkün olduğu kadar söz etmektedir. Evliyâ Çelebi, Büyük Osmanlı Devleti'nin büyük münevveri ve bilgini olduğu için her şeyi, komplekse kapılmadan rahatlıkla yazmaktadır. Ve özellikle de kim olursa olsun, ister Türk ve ister başka kavimlerden olursa olsun eleştiri-

rilecek yeri varsa hiç çekinmeden yazmaktadır. Türkler de bu eleştiriden yeri geldikçe nasibini almaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi kendisinin Türk olduğunu, soyunun Hoca Ahmed Yesevî'ye ulaştığını sık sık hatırlatmaktadır. Eleştirilerinde hissi davranmadığını bu şekilde açıklığa kavuşturmak istemektedir. Ancak kullandığı kelimelerin ne anlama geldiğini de iyi bilmek gerekmektedir. Türkleri eleştirdiği zaman kullandığı bir kelime vardır: Etrâk. Aslında bu kelime Türkçe değildir, Türk kelimesinin Arapça kalıba uydurularak çoğul hâle getirilmiş hâlidir. Kur'an-ı Kerim'de bedevi Araplar için kullanılan "A'râb" kelimesinin Türkçeye uyarlanmış şeklidir. Medeniyetten uzak, ilkel hayat yaşayan ve fazla kaygıları olmayan göçebe çöl Arapları için kullanılmaktadır. Evliyâ Çelebi ve zamanındaki bazı yazarlar (Koçi Bey gibi) Türk kelimesini Arapça gramere göre çoğul yaparak medeniyetle fazla muhatap olmamış, kendi hayat mücadelesini veren ve göçebe hayatı yaşayan Türkler için kullanıyor. Bunu bugünkü köylülük veya konargöçer Türkmenler ile karıştırmamak gerekmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin, bugün nüfus yapısı değişen coğrafyalarda tespit ettiği Türk toplulukları hakkında verdiği bilgileri başka bir kaynakta bulmak mümkün değildir. Özellikle bugün Rusya toprakları içinde bulunan bu bölgelerde, çok eskiden yaşayan ve hâlen bugün de varlıklarını nispeten sürdüren Türk topluluklarına ait geniş bilgi bulmaktayız. Özellikle bir tapu mahiyetine sahip olan mezar taşları bulunmaz birer tarihi belgedir. Buna aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

-Büyük Dağıstan Şehri yani Irak-ı Dadyan:

"Bu hakir, bu dünya harabelerinin bu mahallesini seyredip görmek için 12 kölemle pür-silâh olup harap şehrin kıblesinde iki saat uzak Tavse adlı yüksek

bir dağa çıkıp bu harap şehri seyrettim. Yapıları cihanı tutmuş, hemen hizmetçilerimle 800 minare saydık, meydanlarda dikilip kalmışlar. Yeşil, sarı, kırmızı ve mavi sırçalı çeşit çeşit sivri kubbeleri hâlâ durur. Ve nice yüz bin Kısra Kemerî'ne benzer göklere baş uzatmış gösterişli kemerler döşenmiş durur.

Kısacası, bu harabeler 40 günde anlatılsa zerre kadar yazılmış olmaz, övgüsü de lazım değildir.

Bu harabeleri bütün olanıyla yazmanın faydası olmayıp nesnelerin övgüsü uzayınca da sıkıntı verir.

Ancak ibretlik mezarlıkları var, acayip ve gariptir. Hatta iki fersah yeri mezarlıkları tutmuştur. Bazı mezar taşlarında güzel yazı ile böyle yazmışlar ki:

"Ey sual etgen şol merkadni sahibini Boğabay kişi men iki yüz yaşka yetken nâ-murad yiğit men idim. Ekmek yeyüp yüreğime ekmek yapışup ölgen men. Sebeb-i mevtim şolkaydır." "Bu mezarın sahibini soran kişi, ben Boğabay 200 yaşına ulaşmış muradını almamış yiğit kişi idim. Ekmek yiyince yüreğime ekmek yapışup öldüm. Ölüm sebebim budur."

Bu mezar taşında da böyle yazılmış:

"Ey sual etgen bu merkadni eyesin, iki yüz kırk beş yaşka nâ-murad hurme Bige hanım hatun idim. Yüz beş yaşında kız olan iken kocaya barup bir uşak doğururken su içüp öldüm. Sebeb-i mevtim şudur." "Bu mezarın sahibini soran kişi, 245 yaşına gelmiş, muradını almamış asil Bige hanım idim. 105 yaşında kız iken kocaya varıp bir çocuk doğururken su içip öldüm. Ölüm sebebim budur."

Diğer mezar yazısı:

"Ey sual etgen şol meşhetni yani mezar sahibini üç yüz yaşına yetken Koba Alp zor batır yiğitken Ejderhan su savaşın-

köle var mı, devge: kız, marya: karı hala-yık, tohta: dur, yahşı: iyi, cahşı: iyi, yaman: kötü, caman: fena, atmaca bursun: taun vursun, batır cigit aş bolsun: yarar yiğit aş çok olsun, kart kişi: koca adam, çön-gelgen: eğrilmiş, neyleyek köngül düşger: neyleyim gönlüm düşer, özümge: bana, seni severmen: seni severim, köp: çok, talkan: kavrulmuş darı unu, kımız: kısırak sütü, yazma: yoğurt ayranı, bızka bar mı: boza var mı, Konak: yoldaş, cügür: git, ti-leyim bar aytıyım: isteyeceğim var söy-leyem, bir sadak berçi manga cigit: bir tirkeş veriniz bana yiğit, şıdaknı bile bol-sun: kamçısı bile olsun, kirmin: kale, han: padişah, carlık: ferman, yarlık: emr-i şerif, salay: köyler, beceneyk: sarp ormanlar, bar kişi: var adam, batır kişi coluk bolsun: yarar adam yolun açık olsun, alay bolsun: öyle olsun, kızılga: altın, akına barup do-yum bolganda bergenim bar: sefere va-rıp mal bulursam vereceğim var, Çalab tanıgandır: Allah görücüdür, cahşı dev-geler tilersen koşumuza kelçi: iyice kızlar istersen ordumuza geliniz, özün bilir batır: sen bilirsin yiğit, kayda barasın tentek: nereye gidersin köpek, özünü sokarım: seni öldürürüm, özünü atmaca tapsın bursun: Seni yumurcak bulsun vursun, özünü sokar mltık, cügürme cigit: seni öl-dürür kurşun, gitme yiğit, azıngı burnunu çom yemiş yite oşatırım senin özünü: ağ-zını burnunu kızılak yemiş köpeğe benze-tirim senin kendini.

Nice kere yüz bin çeşit eski sözleri vardır ama yazmaya ne hacet deyip bu kadar anlamsız kelimeler ile yetindik. Gerçek-ten de eski dil ve büyük lügat, Tatar di-lidir. Yine bu Kırım dili anlaşılır ama Ulu Nogay, Kiçi Nogay, Şıdak Nogay ve Uzak Nogay, kısacası nice yüz adet No-gay kabilesi vardır. Bütün bu kabilelerin 12 adet lehçeleri vardır, birbirlerini tilmaş ile, yani tercüman ile anlarlar. Kırım'ın Badrak Tatarları da çeşit Nogay dille-rinin bir kelimesini bile anlayamazlar. Ulu Nogay kavminin, aralarında şehir oğlanlarının kuş dilleri gibi bir çeşit tu-

haf dilleri vardır. O dili Nogaylar da an-layamazlar. Ancak aralarında okumuş yazmış zarif Nogay beyzadeleri vardır, kimse anlayamasın diye onlar o tuhaf dili yeri geldiğinde söyleşirler. Biz de in-şaallah yeri geldiğinde o zor dillerini de yazarız." (2011a: 546)

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Nogaylara ait de dil örnekleriyle folkloruna ait bil-giler vermektedir.

-Nogay kavminin dilini bildirir

"Gerçi yukarıda Tatar dili yazılmıştır. Bunlar da Tatar kavmidir ama bu No-gay kavminin başka dilleri, ibareleri vardır. Evvelâ akçe hesapları böyledir:

Pır: 1, İkiz: 2, üç: 3, tört: 4, beş: 5, amtı: 6, cedi: 7, sekiz: 8, tokuz: 9, on: 10, Çalap: Al-lah, Caradan: Allah, yalavaç: peygamber, çoluktuk: rast geldik, sadaklap: tirkeşli, savat: pusat, kübeli: zırlı, zor cigit: kuv-vetli yiğit, batır cigit: bahadır yiğit, çapul çiver: sefer koyver, koş kazan: ağırlık yükü, şura: oğlan, muna civıktır: işte ya-kındır, bir baş urtim: bir rica ettim, tuva-lar yasadım: dualar yaptım, aytım bar: sözüm var, aytayım: söyleyim, cügür kiş: seğırt adam, alay col bersin: Allah yol versin, şuralarım bar: oğullarım var, ka-raşılarım: iş erlerim, toyum bolganda: doyum olanda, aşıkman: acele etmen, potga aş: lapa yemeği, tirek: ağaç.

Nogay Tatarı kavminin türkü yırladıkları tekerlemeleridir:

Usurganın urun bolsun,
Kul söykede beran bolsun,
Ko dilağa pindirsin,
Kol möykede sendirsin,
Cavul atka pindirsin,
Han söykede sendirsin
Tamuk takış kan çatlasın,
Tava içki aylasın,

Diğer Nogay tekerlemesi:

Ay Nogaylı Nogaylı,
Arpacığı tuğalı,
Götürüp sokmağa kolaylı,
Valaylı vay valaylı.

Sözün kısası bunun benzeri binlerce
mâlâyani sözleri vardır.”(2011a: 606)

Evliyâ Çelebi, yine her yerde olduğu gibi Türk diline çok önem vermekte ve gittiği yerlerden örnekler yazmaktadır. Kuzeydeki Türk topluluklarına ait dil örnekleri verdiği gibi Anadolu’da gezip gördüğü Türk topluluklarının şive özelliklerine ait örneklerle de rastlamaktayız:

Bursa halkının dilleri: Dilleri, Anadolu toprağı olduğundan özel lehçeleri Etrâk lehçesine yakın kelimeleri vardır. Mesela “Ahmed Çelebi” yerine “Ehmet Çebü”, “Mehmed Çelebi” yerine “Memet Çebü”, “İsmail” yerine “İsmîl Çebü”, “Cafer” yerine “Câfar Çebü” derler. Nice bilinmeyen kelimeleri vardır. (2005: 37)

Tosya, Bolu ve Dörtdivan Türklerinin lehçeleri: Bu Etrakin (Türklerin) divan dedikleri şey şudur: Ertuğrul Gazi, Selçukludan Sultan Alaeddin zamanında boy beyi iken kefare elinden bu dağları fethettikçe halkına rahatlık ve güven vermek için divan kurup kös çaldığı yerleri hâlâ divan kelimesiyle adlandırdıklarından yedi divan yedi nahiye olmuştur. Asi, vahşi ve azgın adamlardır ki dilleri budur:

“Azık: ekmek, tahıl: buğday, dehle: gözet, zıbar: yat, gağlı: araba, ün: avaz, rahatlık: avrat, yumi gitmec: kız, kızan: uşak, cılız: küçük, cıbar: arık, merd: adam, Çalab hakkı: Allah hakkı, Safâ yalavaç: Âdem peygamber, Yalavaç hakkı: Peygamber hakkı, Ese yalavaç: İsa peygamber, çebü fakı: çelebi hoca, heleci: söz, aydıcı: şeyh, banlayan: müezzin, sala: namaz, mezigit: mescit, eyne damı: cuma camii, savu yeri: mezarlık, sin yeri: mezarlık, tâhirlik: hamam, savu: ağlamak, göblez: yavru köpek, tula: zağar, çomar: koyun

köpeği, mastı: fino köpek, yetegen: tazi, çınak: arslan, saplıca: kiraz, dik dük: kiraz kurusu, kişne: vişne, ballı darı: incir, kelem: lahana, kızıl ağaç: havuç, yer sapı: havuç, pürçüklü: havuç, hınza: kereviz, sepüger: turp, çoğaç: güneş, oğlan pabucu: armut kurusu, tüğlice donbak: dikenli kestane, tüllice yumru: şeftali, dombak: kestane, kaplıca burka: yumurta, beğ aşı: yumurta, çullu cücük: tavuk, maşatlık: mezarlık, göynümüş: olmuştur meyve, kak: kuru, kakaç: pastırma, fakı: hoca, zili: sini, zirfe zağrı: kaşık, mavmav, kedi, celezdi: baktı, dızıldım: darıldım, palatık: şahnişin, kıran: taşra, hayad: avlu, yığma depe: pilâv, saraş: zerde, karış katış: aşır aşı, çakal makal: kalye boranı, sıkı: bulgur, çoluk: dutmaç, tokmağı: herse aşı, sarığı burma: baklava gibidir, havayı dızlık: börek gibidir, döngel: muşmula, boduç: ağaç bardak, yilip: palude, kekremsi: şarap, hürpüldedir: içer, ziven mi: gider misin, zilib: halı, zıkı: karın ağrısı, söykenenek: yastık, söyken: yastık, Çırak: mum, Apışdı: sacayak, üç basdı: sacayak, Makrık: mundar, Musmul: temiz, çep: güç, toktok: havan, sümek: faydasız, kakak: egseri, kirman: iğ, çiğlik: ses, İse fakı: İsa hoca, ne yalın: nedir hâlin, onat gat: eydir ey, çizgindi dedim: ağrıdı başım, Efelim: kardaşım, setlek: âferim.

Ne kadar bilgili adam olsa da bir kimşenin onların bir sözünü anlaması ihtimali yoktur. O bölgenin insanlarına mahsus tuhaf özel bir lehçedir ki ancak bu kadar yazılabildi.

Türkmen kabilelerinin isimleri: Evvelâ Zülkadırlıoğlu, Karakeçili, Deveyli, Akkoyunlu, () (), Mamaylı ve Pehlivanlı bütün Türkmenlere serdardır. Kaçarlı, Dermelik, Yuvacık, Keçeli, Avşarlı, Avcılar, Dedeler ve Torunlar. Bunlar bütün Beğdili kabilesi sayılıp Arapkir ile Divriği arasında Sarıkeçili Dağı’nda yaylarlar.” (2005:204)

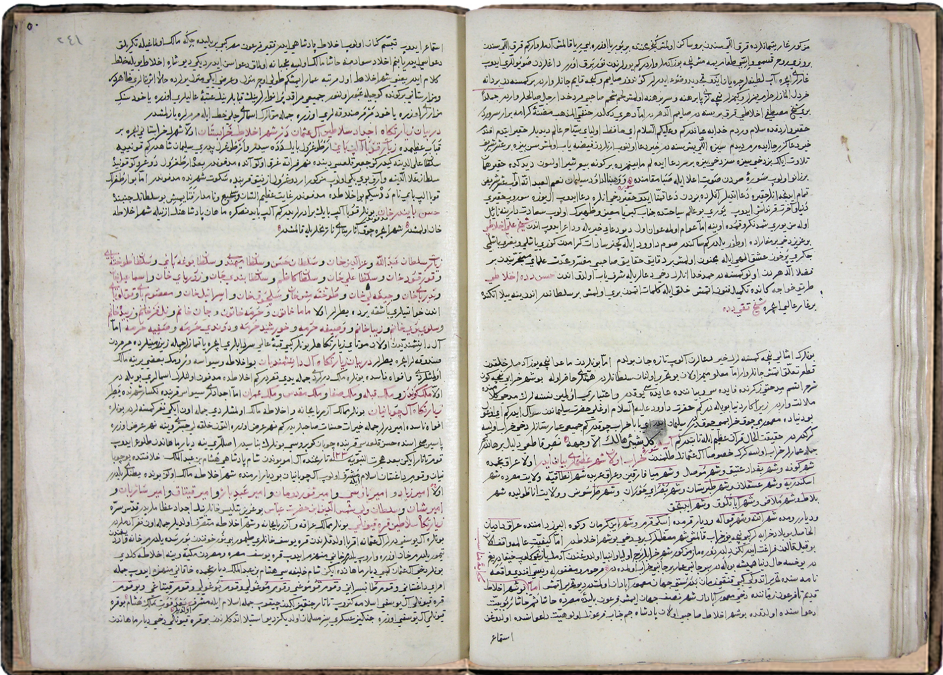
Evliyâ Çelebi, Batı Anadolu'da bulunan Demirci ve Gördes yörelerine ait ağız-
lara ait de örnekler vermiştir ancak
Tosya, Dörtdivan bölgesine ait verdiği
örneklerden çok az farkı vardır.

Evliyâ Çelebi, Zülkadırlı bölgesinde ya-
şayan Türkmen kabilelerinin isimlerini
saydıktan sonra bu bölgede yaşayan
Türklerin dillerine ait örnekler vermek-
tedir ki, bu da Türk dilinin bölge ağızla-
rına ait bir belge niteliğindedir.

"Ballı gara: harnup, kekremsi: şarap,
dutuk: duvak, helat: hil'at, muhıdı geyen
mi: ferace giyer misin, bargım yavıncıdı:
karnım ağrıdı, çöngeldim: kacardım, bu
gaz ancılavın düz neccar: bu kere şöyle
yap dülger, kıranda şarlı kekremsi hör-
püldedi: taşrada şehirli şarap içerler,
ırmağa çimen mi uşak?: suya girer mi-
sin oğlan?, naşı avanla heleşi mi eden
hemi uşak: bilmediğin adamla söyleşir
miydin oğlan?, eyne damının fakı mu-
zallakıdır şu kişi: camiin büyük imamıdır
o kişi, ham halat: çerççi esvabı, şarıkdı:
şehirli oldu, sındı: makas, emcik: meme,

damdazlak: çırılçıplak, derimde bana
uyan mı deyen be uşak: çadırdı bana
benzesin mi dersin bre oğlan?, gıllı gışlı:
kinli kibirli, şarlı gara hörpüldedirler: şe-
hirli kahve içerler, latat samat: tez fevri-
ce, öykünen mi kişi: uyar mısın adam?,
be niden şu çepeli: bre neylersin şu
murdarı? belki dehleye gem yerden el
bizi de danlayalar kişi: belki gözden
uzak yerden halk bizi acepleye adam,
gözü: ayna, tuşuma geldi: fikrime
geldi, gökçek: güzel, cıllıkdırır bağrım:
oynatır yüreğimi, tahıl: buğday, deh-
le: gözet, birikdi alan yere cum cumât:
bir yere geldi meydana cümle cemaat,
çokuşman kızan: üşüşmen [toplanma-
yın] oğlanlar, taraş: zağar, göblez: kü-
çük zağar, yitken: tazi, tula: zağar, maf-
tıl: pazubend, avnadmı: yuvarlandım,
haşal it: uyuz köpek, sanki: bengi.

Bu Türkmenlerin nice yüz türlü özel
lehçeleri vardır ki birbirlerinin dillerini
tercüman ile anlarlar ama hepsinden
Çağatay Türklerinin dili fasihtir. Mo-
ğol kavmi, Boğol kavmi, Kozak Etraki
kavmi, Heşdek kavmi, Dağıstan kavmi,

Lezgi kavmi, Kumuk kavmi, Buhara Tatarı kavmi, Urumbat Nogayı kavmi, Ulu Nogay kavmi, Kiçi Nogay kavmi, Şıdak Nogay kavmi, Haydak kavmi, Kırım Badrakı kavmi ve ... kavmi, bunların tamamı Tatar Türkü dili konuşurlar. Türkmen ve Osmanoğulları da tamamen bunlardandır.” (2006: 229)

Evliyâ Çelebi, Anadolu’da yaşayan Türk boylarına ait bölgesel ağızlara geniş yer vermiştir. Tosya, Bolu ve Dörtdivan Türklerine ait verdiği örnekte görüldüğü gibi. Buraya aldığımız örnekler dışında Anadolu’nun pek çok bölgelerine ait örneklerle de rastlanmaktadır. Anadolu dışında Osmanlı Avrupa’sında yaşayan Gördes halkının lehçelerine de yer vermiştir.

“Gördüs: Birbirleri aralarında başka bir dil oluşturup konuşurlar ki zikrolunur. Kakomir; yani bedbaht, Kelefos; sünepe, yani pis, Ya sen almassın canını bir timine kurtarasın kakomir başını. Bu mahalde “kakomir” zavallı manasıdır. Ya bre esi bırakmışsın sirkeci çorbaya: Ya bre sen kodun mu sirke çorbaya. Bre ya zavalı vermesin bana bir sip-si tütücük: Bre ya zavallı vermez misin bana bir lüle tütüncük.

Hazretinizden azamışım kökülü: Hazretlerinizden istemişim ham ipek kozalağı. Cenâbınissa ekmeğim yoktur, işde şimdi yeyesin kalimbok: Cenâbınıza ekmeğim yoktur, işte şimdi yiyeyin kalimbok. Kalimbok Mısır buğdayıdır ki kamış gibi şeyde bitip ondan bir tür beyaz ekmeğe yaparlar, o ekmeğe kalimbok ekmeği derler. “Kalimbok yiyin” dediği odur.” (2011b: 276)

İşte bu Türk topluluklarının şive özellikleri verirken bunların aslında hangi boya mensup olduklarına ait ipucu bulmak mümkündür.

Evliyâ Çelebi’nin önemli seyahatlerinden birini de bugün İran sınırları içinde

kalan Güney Azerbaycan şehirleri teşkil etmektedir. Oranın halkıyla ve özellikle yöneticileriyle kendi şiveleriyle konuşmalar yapmıştır. Bunların bir kısmının Maraş’tan, Toroslardan ve Anadolu’nun değişik yörelerinden İran’a geri dönen Türkler olduğunu yazmaktadır. İlk dönem göçleri sırasında Anadolu’ya gelmeden Güney Azerbaycan topraklarında kalıp vatan tutan Türkler olduğu gibi daha sonra geri dönenler de olmuştur. Geri dönenlerin bir kısmı siyasi nedenlerden dolayı döndüğü gibi XVI. yüzyıl sonlarıyla XVII. yüzyıl başlarında Anadolu’da hüküm süren karışıklık sonunda yerlerini yurtlarını terk ederek geri dönen boylardan meydana gelmektedir.

Osmanlı tarihinde yerleşmiş bir söylence olan Kayı boyunun Anadolu’ya gelişi, yurt arayışı sırasında Halep’e kadar indikleri ve orada Fırat’ı geçerken ailenin babası olan Süleyman Şah’ın ırmağa düşerek şehit olması sonrasında dört oğlundan ikisinin, Sungur Alp ile Gündoğdu’nun Mahan’a geri döndükleri ve Ertuğrul Gazi ile Dündar Alp’in Anadolu’ya gelip Selçuklu Sultanı Alaeddin’den uç beyliği alarak Söğüt’e yerleştikleri hikâyesidir (Danışmend 1971: 2). Ki bu aşiretler Mahan’a mı dönmüşler veya Güney Azerbaycan veya İran’ın herhangi bir yerine mi yerleşmişler bunu bilmiyoruz.

Tebriz Hanı ile güzel bir tartışma: *Bir gün han ile can sohbeti ederken han hakire saf şarap teklif etti. Bu hakir, “Vallahi, billahi ve tallahi Hazret-i Ali’nin pâk ruhiyçün bu ana dek anadan doğalı haramlardan, keyif vericilerden, macunlardan ve sarhoş edicilerden bir şey nasip olmamıştır. Ta yüce atamız Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî ibn Muhammed Mehdî’den beri atalarımızdan şarap ve keyif verici şeylerden yemiş, içmiş yoktur. Bizi has meclisinizde mazur görüp af ile muamele buyurun.” diye rica ettim. Han ise:*

"Ey benim can-beraber kardeşim! Gör ki benim göz nurum ve gönül sürurum, çığı çığı mirza şahım sana ayak üzre durup bir ayağ saf çakır verir. Onun hatırıyçün bir câm bâde-i lâ'l-ı fâmı nûş etmeyip kimin elinden piyâle çekesin. Ohum! Kimden korharsın? Eğer Kayser ülkesi şahından korharsan, şahın beş aylık yoldadır, eğer hanınızdan korharsan Tebriz'den Erzurum kırh kohnah yerdir. Pes imdi kimden korharsın. Men ki İran u Turan Şahı'nın hanlar hanı Kelb-i Ali Han'ım. Güzelce şahım böyle kadağa etti kim benim sultan ve han-ı hanânlarımdan ve çöreğim çekenlerden kim ki çakır (şarap) içerse bağrın sınıkdırırım, diye kadağa ede. Men güzelce şahın kadağasın sıyup gizlice meclis-i ıyş u tarab kurup bâde-i nâb, çakır şarap nuş ederem. Pes sen kimden korharsın, elbette çakır içersin." dedi. Hemen hakir,

"Ey güzelce hanım! Sana güzelce şah şarabı kadağa etti ise mana Şahlar Şahı Padişah kesin emir ile âyet: "... içki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amellerinden birer murdardır..." [Mâide, 90] diye damlasını bile haram etmiştir. O Cenâb-ı Kakhâr'dan korkarım ki bütün varlıkları yoktan yarattı. Onun emrini çiğnemeyip şarap içmem" deyince hemen Han,

"Vallah yahşi mümin ve mutaassıpsın." dedi. Hakir ise,

"Vallah han'ım mutaassıp değilim ancak Numan ibn Sabit mezhebinde temiz inançlı, dünya gezgini, insanların nedimi, Ehl-i Beyt muhibbi Hüda eriyim." deyince mecliste hazır olan nedimleri sustular, şaşırdılar ve kendilerinden geçip sarhoş kaldılar. Hemen ısrar edip bütün dilberleriyle ayağa kalkarak yanına gelip,

"Gel gözümün nuru, çığı çığı Evliyâ ağam! Bu benim düşkün kölelerimden Yezden Şir mi, Mirza Şah'ı mı, Firuz mu,

Perviz mi, Ali Yâr'ı mı, Zevalîzen mi, Şehlevend mi, Seyf Kulu mu ve Hâl Han mı, bu kölelerimin kangısını dilerse sana cabalarım. Kırmızı Murtazâ Ali ve Düvâzde (On iki) imamları seversin, gel müminim! Çocuklarımdan elinden bir kadeh çakır iç. Gilen ki kelleler germ ve sineler nerm olup şu fezâ bezmgâhında bir kâm alalı ve bir dem süreli" diye bütün güneş parçası saf nur köleleriyle sarılarak onlar beni ben onları şarp şarp öperim. Ama yine Yüce Yaratıcı'dan yardım isterim. Hemen hakir,

"Ey Han'ım! Can sohbeti bu mudur ki imdi Hoca Nağdî bir ayak çakır çekip kafayı bularak sarhoş olup huzurunda Hoca Nağdî kendi yeliyle rüzgâr çıkarıcılığı edip yüzüne karşı zartazarlık eder. İran ülkesinin içip eğlenmesinin keyfiyeti bu mudur?" dediğimde hemen Han depme vurarak Hoca Nağdî'yi kaldırtıp başına tomlar urarak meclis başında hazır ettiler. Ama beyt:

Eyle sermestem ki idrâk etmenem dünyâ nedir
Men kimem sâkî olan kimdir mey-i sah-bâ nedir

mazmununca sarhoş ve harap iken
Hoca Nağdî bu beyitleri mırıldandı.

Gördüm ki Han bir daha hakire ısrar eder. Hemen hakir bildim ki meclis amanındır, o dem hakir:

"Han'ım! Siz saf şarap içersiniz ki bir keyfiyet ve germiyet elde edesiniz. Ama Hudâyî keyif gerektir. Bana bir daire (def) getirsinler. Ta ki han'ım Hudâyî keyfi müşahede ede." dediğimde:

"Hey Yâr Ali! Aşk-ı Ali için olsun biraderime bir daire getir." deyince o ân bir Hind pususkârîsi cam pullu bir daire getirip Yâr Ali elinden elime alınca Rum (İstanbul) tarzı üzere segâh makamında taksim,

*Aşkın senin hayât-ı ebedden nişân verir
Gûyâ yolunda ölmeğe her haste cân verir*

*deyip üç murabba, bir semâi ve daha
sonra bir dü-beyt ile faslı tamam et-
tiğimde bütün orada hazır bulunanlar
parmaklarını ağızlarına götürdüler. Han
eyninden Acem tarzı samur libaçosini
kendî eliyle eynime giydirip binlerce te-
şekkür edip bir Gürcü kölesi bağışladı. Ve,*

*"Sana binlerce maşaallah, ey Kayser
ülkesi âlüftesi" deyip on tümen Abbasi
ve bir karaçubuk saba rüzgârı hızlı at
bağışlayıp bizden artık emin olup içki
teklifinde bulunmadı. (2005: 295-297)*

Seyahatnâme'de Dil Özellikleri

XVII. yüzyıl Osmanlı nesrinin dili ağır olma-
sına rağmen Evliyâ Çelebi Seyahatnâme-
si'nin dili, yazıldığı dönemdeki eserlerle kı-
yaslandığında sade bir Türkçedir. Çok ağır
ve tumturaklı ifadelere sık rastlanmaz.
Düzgün ve düzenli bir cümle yapısı var-
dır. Evliyâ Çelebi, Türkçenin sadeleşmesi
ve gramerinin oturması yolunda büyük
adımlar atmıştır. Seyahatnâme'de her ne
kadar o günün dil özellikleri itibariyle pek
çok yabancı kelime kullanılmış olsa da
cümle yapısının Türkçe olduğu rahatlıkla
anlaşılmaktadır. Metin dikkatlice okun-
duğunda "Ve" bazen cümle başlangıcı ol-
muş, bazen de virgül yerine kullanılmıştır.
Özellikle "Ve dahi" diye başlayan cümle-
ler paragraf başıdır. Bu hususlar iyi tespit
edildikten sonra metin rahat okunur hâlde
gelmekte ve eskinin sayfalar dolusu du-
var gibi devam eden metinlerin sıkıcı üs-
lubundan okuyucu kurtulmaktadır. Seya-
hatnâme'de bugünkü cümle öğelerini de
rahatlıkla bulabilmekteyiz.

Seyahatnâme genelde sade bir anla-
tımla yazılmıştır. Bazen ifadelerini pe-
kiştirmek için aynı anlama gelen keli-
meleri yan yana yazdığı da olmuştur.

Arapça ve Farsça kelimelerde bulunan
ve Türkçede bulunmayan bazı harf-

leri değiştirmiştir. Özellikle "zâl" har-
fini değiştirip çoğu yerde onun yerine
"ze" harfini kullanır. Perakende yerine
pârekende yazar, bî-bâk ü bî-pervâ
yerine bî-pâk ü bî-pervâ yazıp bî-bâk
kelimesini bî-pâk yazarak başka an-
lam yükler. Türkçe ve Farsça kelimele-
re Arapça çoğul eki ekler, ikili (tesniye)
kelimelere Arapça çoğul eki ekleyerek
değişik bir kelime meydana getirir. Ba-
zen yazıda kullanılması hoş olmayan
kelimeler yerine Türkçe ile Arapça veya
Farsça aynı anlama gelen iki kelimeyi
birleştirerek yeni bir kelime meydana
getirir. Türkçe kelimeleri Arapça sigaya
çekerek mekân ismi kelime icat eder.

Evliyâ Çelebi, dil ile çelik çomakla oy-
nar gibi oynamıştır. Zamanın kalıpları-
na fazla bağlı kalmadan konuşulan dili
bize aktardığı gibi pek çok kelimeyi ilk
defa kullanmıştır.

Türk hançeresine uygun olmayan Arap-
ça ve Farsça kelimeleri Türkçede nasıl
söyleniyorsa öyle yazmıştır. Yazar, bugün
ulaşılmaya çalışılan kolay yazım kuralla-
rını sanki o zamandan ortaya koymaya
çalışmıştır. Kelime oyunu çok yapmıştır.
Bâd-ı sabâ eser derler ama eserin gör-
medim, diyerek eser kelimesinde hem fiil
hâlini hem de eserini yani izini görmedi-
ğini anlatmaktadır. Kus'da kusa kusa ...
Kusmak fiili ile yer ismini Kus'u bir araya
getirerek ses oyunu yapmıştır. Akkoyun-
lu karakoyunlu, biz ikisine de koyun demi-
şiz, der. Hem isim olarak koyun kelimesi
hem de koymak fiilini bir arada kullana-
rak söz oyunu yapar.

Kelime yelpazesi de çok geniştir. Za-
manında aynı anlamı ifade eden ke-
limeleri pek çok kullanmıştır. Böylece
metni tekdüzelikten kurtarmış ve ifa-
deyi zenginleştirmiştir. Bir nevi dil cam-
bazı gibi kelimelerle oynamış, onları
kendine göre yorumlamıştır. Hepsî, ta-
mamı yerine âmmetası, ammeten, bar-
dası, barısı, cem'ası, cümlesi, cümletası,

cümleten, dükelisi, emetası, götürüsü, hamusu, hemetası, hemisi, hemusu, hepisi, hepsi, herbarısı, kamusu, küllisi, olancası, olandası, olanıdası, olanısı, umumisi, ümmetası, yekunisi gibi zamanında kullanılan ve aynı anlamı ifade eden değişik dillerdeki kelimelerin pek çoğunu bir metin içinde kullanarak metin zenginleştirmesi yapmıştır.

Gezdiği gördüğü değişik yerlerin ve değişik toplulukların dil özelliğini bize anlatacak kadarıyla örnekler vermektedir. Buna da, "Bir seyyahın bu dilden bazı kelimeleri bilmesi lazımdır, zira kendisine iltifat mı ediliyor, yoksa küfür mü ediliyor, bunu anlaması lazımdır." diye Seyahatnâme'nin pek çok yerinde kullandığı bu ifadeyle verdiği hoş olmayan dil örneklerine bahane de bulmaktadır.

Türk coğrafyasında dolaşırken Türkçe'nin yerel ağızlarına da bol örnekler vermiştir. Türk lehçeleri ve ağızları araştırmaları açısından verdiği örnekler çok önemlidir. Konunun daha iyi anlaşılması açısından Türk ağızlarına ait birkaç örnek vermek yararlı olacaktır.

Atasözleri ve Deyimler

Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde bir kısmı unutulmuş ve bir kısmı bugün hâlâ dilimizde yaşayan atasözleri ve deyimlere rastlamaktayız. Seyahatnâme bu yönüyle de büyük dil hazinesidir. Türk dili çalışmalarında ilk başvuru kitaplarından biri olduğunu eseri okuyan ve inceleyen her okur teslim edecektir. Biz burada sadece dikkat çekmek ve ipucu vermek için atasözleri, deyimler, benzetmeler ve bazı kelime oyunlarına yer vereceğiz. Kullandığı bazı deyim ve atasözlerinin bir kısmı günümüzde unutulmuştur. Bu yönden de araştırmacılar açısından önemli bir kaynak teşkil eder.

"Sözünün özü odur ki;

"Benim aziz pederim! İnci yağdıran mektubunuzda yazmışsınız ki; bir baş Üsküdar'a dek İpşir oğlum ile ve diğer

vezirler ve beylerbeyiler ile gidip şer' ile davamı görürüm, buyurmuşsuz.

'Davacın kadı, yarcın (yardımcın) Allah ola' diye halk dilinde darb-ı meseli malumunuz değil midir?

Böyle olan imama nice uyup nice tâbi olup nice şer' ile davam vardır, dersiz ve umuma muhalefetin büyük hatalardan olduğunu bilirsiniz.

'Atalar sözünü tutmayan hatalar' demiş, 'el mi yaman beğ mi yaman' demişler." (2005:539)

"Buyurmuşsuz ki İpşir oğlum benimle bilebilir. Bir kılıma bin kelle verir demiş, sizi öyle inandırmış. Sakının, vallahi güvenmeyin ve inanmayın. Baş değil bir taş, lâş ve lâşî vermez. Zirâ Abaza aşireti arasında bir babak (alçak) soydur. Ve gayet hasis, alçak, aşağılık ve korkak kavimdendir. Kendinin de bütün zamanlarda herhangi bir yiğitliği görülmemiştir. Gerçi tütün ve kahve içmeyi süt içer ama öyle bir zalimdir ki unsuz evin hamurunu ve ineksiz evin sütünü bulup içer ve bir kana 10 bin kuruş alır. Ettiği zulmü Haccâc-ı Zalim Yusuf etmez." (2005: 541)

"Allah'ın hikmeti, "Kul tedbir alır, Allah takdir eder." çünkü Süleyman Han yolları kat ederek ve menzilleri katlayarak derya gibi askeriyle Mihaç Sahrası'na gelip Lagoş Kral ile savaşmış Lagoş Kral'ın yedi kere yüz bin askerini kırıp Lagoş Kral da o savaş meydanında bir bataktaki boğulup başı mızrak süsü oldu. Süleyman Han da Lagoş Kral'ın tüm atlarını alıp Budin Kalesi'ni fethedip kralın atlarıyla Süleyman Han'ın atlarına bu ahır nasip oldu, Tanrı'nın acayip hikmetidir. Halk dilinde atasözüdür ki, "Evdeki hesap pazara uymaz." derler." (2010c: 324)

"Herkes bu gece metrislere girsin." diye buyurdular. O gece o zifiri karanlıkta

insan deryası Kandiye Kalesi görünmeyen yerlerden bismillah ile metrise başlayıp yere gelesi kâfirler kale içinden İslâm askerinin kazmaları ve kürekleri seslerini duyunca melun kâfir torbasında yılan bulmuş hekime dönüp ta sabah vaktine kadar bir an, bir derece ve dakika durmadı, nice kere yüz bin tüfenk, nice bin top, nice bin havan, kazan, kumbara ve nice kere yüz bin adet havan taşı gökten lanet yağmuru gibi yağdırdı." (2011b: 387)

"Bazı dostlar suda yüzerler, bazıları çeşit çeşit balık avlarlar, bazıları nice sadık dostları ve maarif erbabı ile görüşüp bilişip şer'î ilimler ve şiir sanatı konuşurlar, zira şairleri, güzel konuşanları, edebiyatçıları, yazarları, mana ummanı kimseleri gayet çoktur. Mezhep kaydında değillerdir, ancak meşrep kaydındadırlar. Zarif, asil, olgun ve zeki adamları vardır." (2011b: 671)

"Sözün özü, daima padişah ve veziriazam tarafını elden komaya. Türkçede bir darb-ı mesel vardır, bu mahalle uygundur: "Eyere vereceğini haşaya ver, beye vereceğini paşaya ver." fehvasınca hemen padişah tarafına 9 ver 10 al, padişah ve vezir tarafını elden koma." (2011d: 450)

"Bu Ceberti kavmi, Rum'dan ve başka Zencilerden sekban sarıca ve yeniçeri gibi tüfenkli olanlara Ceberti kavmi derler. Çoğu Habeşe kızlarına tutulup kalmış Rum oğlanlarıdır. Sırtında ve belinde birer futa peştamal, elinde bir tüfenk, bir destimal tere gömülüp şiddetli sıcaaktan ölüp boş ite menzil yok şeklinde ayda 3 guruşa ömrünü tüketip kırlarda it gibi gezerler. Bazı akıllı ve cesur olan paşa bu Ceberti kavminden asker toplayıp eli vilâyeti yağmalayan Zencilerin vilâyetlerini yakıp yıgıp yağmalayıp bolca mal toplar ve o korkudan dolayı bütün ülkelerden haddinden fazla hediyeler gelir." (2011d: 1016)

"Kurban Bayramından 4 gün önce Canpoladzade'yi bütün Mısırlı büyük bir alayla Âdiliye'ye götürürken Hüseyin Paşa Mısırlının alaylarına bakmayıp kendi askeriyle Mısır'dan dışarı çıkıncaya kadar mehterhanesini çalarak bir koldan söküp Âdiliye'de otağında konakladı. Mısır askeri gördüler ki paşa kendi alayıyla Âdiliye'ye gitti, bunlar da süt dökmüş kediye dönüp dağıldılar." (2011d: 1086)

"Bir muhızır kapıdan dışarı çıksa ya şiddetli sıcaaktan veya zehirli sam yelinden yahut harami Zenciden helak olması kesindir. Anadolu insanı her gün sırtında bir beyaz Hint bezi ihram ve kemerinde bir ihram ile gezmek zorundadır. Ama Allah'ın emriyle sıcağı insana ve hayvanlara tesir etmez. Suyu ve havası gayet hoştur. Özellikle ikindiden sonra ta sabaha dek saba yeli efil efil esip insana yeniden hayat verir." (2011d: 1011)

"Kâfirler gördü ki birden üzerlerine varınca hemen kâfirlerin hepsi bir kere geriye bakıp hemen kuskuna kuvvet ve kamçıya bereket deyip kaçtıklarında hemen kâfirlerin ardı sıra yine kâfir kıyafetli bir asker görünüp kâfirleri kovmaya başlarlar." (2011a: 19)

"Bu Süleyman otağı içinde nice bin güzel şekiller içinde büyüleyici bir marifet gördüm, bir mahbûb oğlan kâküllerini dağıtıp sağ elinde bir doğan kuşu vardı. Bu doğana mermer ustası bir tülek kanat yelekler göstermiş ki insan hayran olur. Elinde olan mahbûb bu doğana bakıp doğan gibi bu anadan doğan şahbaz da doğana bakıp gülümsemiş. Öyle tasvir etmiş ki Hitayî kâğıt üzerine Mânî ve Bihzâd bu sureti yazmaya kâdir değildi." (2011d: 987)

"Kapıdan çok yaşlı, feleğin çemberinden geçmiş, kınalı saçlı, hartavi [keçe külah] sarıklı bir nuhi avrat elinde asası ile gelip selâm verip musafaha edince hayretler içinde kalıp, "Safâ geldin kadın ana." dedim. Hemen,

"Siz safâ geldiniz." deyip oturdu. Ve karşısına 30 tane bıyığı kulak memesi-nin arkasında şahbazlar el kavuşturup hizmette durdular. Hoş beşten sonra, "Bre Osman uşağı avan! Sen bu yola nereden geldin ve nereye gidersin? Bu yollardan kuş uçmaz, kulan yürümez." diye hakire hitap etti. Bu fakir de, "Âl-i Osman'ın kuluyuz. Suhte Mahmud Paşa oğluna gideriz." dedim." (2011c: 346)

"Paşa hazretleri, "Şerif hazretleri gelmedi. Nedir hâl-i şerifleri?" diye sordular.

"Hayır duanız hizmetindedir." dediler. Paşa,

"Ne hoş gelmediler." dedi.

Onlar da, "Manileri vardır." diye özürler diledi. Paşa,

"Dağ yürümezse abdal yürür." deyip hediyelerini kabul edip,

"Bizden selâm eyle." diye şerif kethü-dasını savdı." (2011c: 739)

"Sözün kısası hakir âlem seyyahı Evliyâ 33 senedir 7 iklimde 18 padişahlık yeri gezip dolaşırım, böyle sarp tehlikeli geçit yer görmedim. Allah korusun. Bu yoldan deve ile gitmek nasip etmeye. Zira ettiğin hayır ürküttüğün kurbağaya değmez. Zira kul hakkı zor derttir. Meğer Allah'ın ihsanı ola. Ama at ile ve katır ile gitmek iyidir." (2011c: 899)

"Hâlen işleri, güçleri, kazançları birbirlerinin köyleri, kabakları ve pişkövlerini vurup geçmektir. Öyle hırsızlardır ki sürmeden gözü çalıp sürme yerinde kalır, ta bu derece haramilerdir. Ama misafirlerinin bir hardal taneleri uğruna ölümcülerdir. Herkes konuğunu yedirip içirip, ikram edip, konakbanlık edip bir köye dahi iletip ulaştırır. Eğer sen de bir boğası, bir yay, bir ok ve bir makrame, kısacası iğne, iplik ve ibrişimden az çok her ne versen memnun olurlar." (2011a: 618)

KAYNAKÇA

- Danişmend, İ. Hami (1971), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C. 1, İstanbul: Türkiye Yay.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2018). C.1, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: İTO Yay.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2005). C.2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2006). C.3, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010a). C.4, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010b). C.5, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2010c). C.6, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2011a). C.7, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2011b). C.8, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2011c). C.9, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2011d). C.10, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY.
- Kahraman, Seyit Ali (2012) Evliyâ Çelebi ile Devr-i Âlem, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.